

บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา
ตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์
Pali Words in Abhidhammatthavibhāvinī Pancikā
Atthayojanā Through Saddāvisesa Texts: An Analytical Study

พระมหาโกมล กมลโล PhramahaKomon Kamalo,
พระมหาชิต ฐานชิต Phramahachit Tanachito^๑

Received: July 11, 2019

Revised: August 20, 2019

Accepted: August 22, 2019

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ คือ (๑) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา (๒) เพื่อวิเคราะห์บทบาลีตามสูตรคัมภีร์สัททาวิเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา ผลการวิจัยพบว่า คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะรจนาโดยพระอนุรุธาจารย์ ชาวเมืองท่ากาเวรี อินเดียตอนใต้ ได้อาศัยอยู่ที่วัดมหาเมฆวัน เมืองอนูราธบุรี ประเทศศรีลังกา คัมภีร์นี้เปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกทางวรรณกรรมบาลีของท่าน ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา รจนาโดยพระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา ชาวเชียงใหม่ ขณะจำพรรษาอยู่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๕ เป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในสมัยของพระเจ้าปรีกรมพาทูที่ ๖ กษัตริย์กรุงลังกา ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้งตั้งแต่อดีตกระทั่งปัจจุบัน หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์โยชนา คือการนำเสนอเนื้อหา ๔ ประการ คือ (๑) วากยานุสัมพันธ์-สัมพันธ์ประโยค (๒) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ มีกระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสส มีคัมภีร์กัจจายนะ เป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ ๑ จำนวน ๒๓๘ สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิธิสสูตร (สูตรแสดงวิธีการทำรูปศัพท์) มีจำนวนมากที่สุดคือ ๒๒๘ สูตร (๓) ความหมายของอุปสรรคและนิบาต (๔) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี

คำสำคัญ : บทบาลี, โยชนา, คัมภีร์สัททาวิเสส

---

^๑ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม Mahachulalongkornrajavidyalaya University Palisuksa Buddhagosa Campus, Thailand Email: Palikommon2511@gmail.com.

Abstract

This research aims at 3 objectives; 1) to survey the history of Abhidhammatthasangaha and Abhidhammatthavibhāṇī Pañcīkā Atthayojanā, 2) to analyze its Pali terms in Abhidhammatthavibhāṇī Pañcīkā Atthayojanā based on Saddavisesa texts. It was a documentary research. The results revealed that Abhidhammatthasangaha was composed by Ven. Anuruddha, a southern Indian Bikkhu, who moved to live at Mahameghavana temple, Anuradhapuri, Sri Lanka. This scripture was compared as a paragon of Pali literature. Abhidhammatthavibhāṇī Pañcīkā Atthayojanā was compiled by Ven. Ñāṇakittithera of Lanna while he was living at Panasaram monastery on 2045 B.E. He was a master of Tilokaraja king and went to Sri Lanka in the reign of Parakramabahu VI. Because of his Pali and Sanskrit grammar proficiency based on Dhamma and Vinaya, Ñāṇakittithera was able to complete the profound Yojana text and applauded by various scholars in the past and even in recent time. The significance of this Yojana was that it contains 4 types; 1) Vākyānu-sambandha or sentence syntax, 2) analytical form of Samasa, Taddhita and Kitaka with word composition containing of word forming process by using stanza from various Saddavisesa texts such as Kaccayana etc. with 238 stanzas in first chapter. Among these stanzas, Vidhisutta appeared totally 228 stanzas, 3) meaning of Upasagga and Nipata, 4) relation of Pali sentence.

Keywords: Pali term, Yojana text, Saddavisesa texts

๑. บทนำ

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาที่ปรากฏเป็นหลักฐานได้ศึกษาค้นคว้าจนถึงปัจจุบันนี้มาจากหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศพระศาสนา เป็นเวลาถึง ๔๕ ปี ประมวลจัดสรรสงเคราะห์เป็นหมวดหมู่แล้วเรียกกันว่าพระไตรปิฎก คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นข้อบังคับ เป็นระเบียบแบบแผนให้ประพฤติปฏิบัติ โดยมีข้อกำหนดโทษแก่ผู้ล่วงละเมิดหรือไม่ปฏิบัติตามไว้เป็นชั้น ๆ ตามโทษานุโทษนั้น เรียกว่าพระวินัยปิฎก จำแนกเป็น ๕ คัมภีร์คือ คัมภีร์อาทิกัมมะ ปาจิตติยมหาวรรค จุลวรรค และบริวารวรรค ธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่างทั้งในทางชอบและทางชั่ว มุ่งหมายที่จะให้เวไนยชนได้รู้ความจริงตามโฆหารของโลกล้วน เรียกว่า พระสุตตันตปิฎก จำแนกเป็น ๕ นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ส่วนธรรมที่ทรงแสดงไว้เป็นส่วน ล้วนแต่เป็นความจริงอันมีเนื้อความไม่เปลี่ยนแปลงผันแปร เพื่อจะได้เห็นแจ้งในสภาวะธรรมนั้น ๆ โดยไม่กล่าวอ้างบุคคลมาเป็นสำคัญนั้น เรียกว่า พระอภิธรรมปิฎก จำแนกเป็น ๗ คัมภีร์ คือ ธัมมสังคณี วิภังค์ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก และมหาปัฏฐาน

คัมภีร์สายพระอภิธรรมตามหลักฐานที่ปรากฏในอรรถกถา คือพระพุทธเจ้าเสด็จไปสวรรคตชั้นดาวดึงส์ในพรรษาที่ ๗ เมื่อวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ ประทับนั่งเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ทรงแสดงพระอภิธรรมโปรดสันตสิตเทพบุตรอดีตพุทธมารดาพร้อมกับเทวดาที่มา

ประชุมกันจากหมื่นจักรวาลตลอดไตรมาส โดยจำพรรษา ณ สุธรรมสภาและเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาสังกัสสนครในวันเพ็ญเดือน ๑๑ การเสด็จไปโปรดพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์แล้วเสด็จมาสังกัสสนครนี้เป็นธรรมเนียมประเพณีของพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์^๒

ระหว่างที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น บางโอกาสที่ต้องทรงบำารุงรักษาพระสรีระ พระพุทธองค์ก็ทรงเนรมิตพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่งมาแสดงพระอภิธรรมแทน ส่วนพระพุทธองค์เองก็เสด็จไปปินทบาทที่อุตตกรูทวิปแล้วเสด็จกลับมาฉันที่สระอนดาต ครั้นแล้วทรงแสดงพระอภิธรรมแก่พระสารีบุตรที่มาเข้าเฝ้าทุกวัน เมื่อท่านฟังแล้วก็ได้นำมาสอนภิกษุ ๕๐๐ รูป ภายหลังคำสอนของพระสารีบุตร จึงได้มีการจารึกขึ้นเป็นพระอภิธรรมปิฎก ๖ คัมภีร์ในปัจจุบัน ยกเว้นกถาวัตถุซึ่งเป็นคัมภีร์ที่พระโมคคัลลีสบุตรติสสะรจนาตามอุเทศพระพุทธเจ้าตรัสไว้

อย่างไรก็ตาม ทั้งพระสารีบุตรและพระโมคคัลลีสบุตรติสสะก็ได้สอนพระอภิธรรมตามนัยที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ จึงจัดเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าเช่นกัน

คัมภีร์อรรถกถาคืองานที่เขียนอธิบายและตีความพุทธธรรม ตลอดจนมติวินิจฉัยของท่านผู้รู้พุทธาธิบายสมัยต่าง ๆ มีพระสังคีติกาจารย์เป็นต้นรจนาขึ้น มีชื่อเรียกว่า อัญญกถา อรรถกถา สังวรธรรณา หรือ

^๒ ส.ส.อ. (บาลี) ๑/๘๒/๘๙. พ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๒/๒๐๔.

วรรณนา เมื่อกล่าวโดยความหมายแล้วมี ๒ แฉ่ง^๓ คือ

๑. ด้านหลักการ คือ อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า กลามรรค ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. ด้านมุ่งจุดหมาย มี ๓ ประการ คือ (๑) การอธิบายความ มุ่งแสดงที่สาระของพุทธธรรมเพื่อให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเกิดความเข้าใจอย่างชัดเจน ไม่มีข้อเคลือบแคลงสงสัยต่อพระพุทธรพจน์ในแง่มุมต่าง ๆ เช่น เรื่องหลักภาษาคือไวยากรณ์ ที่มุ่งสอนเนื้อหาของข้อธรรมเป็นต้น (๒) การพรรณนาความ มุ่งให้ผู้อ่านหรือผู้ศึกษาเห็นลักษณะหรือสภาพแวดล้อมแห่งการเกิดขึ้นของหลักคำสอนนั้น ๆ ได้แก่ ผู้คน วัฒนธรรม ภาษา ค่านิยม การเมือง เศรษฐกิจ และเงื่อนไขทางสังคมอีกมากมาย จึงต้องชักเรื่องราวส่วนอื่น ๆ ที่เห็นว่าจำเป็นหรือมีความเกี่ยวข้องทางใดทางหนึ่งกับหลักคำสอนนั้นมาเสริมความออกไปให้กว้างขวางยิ่งขึ้น (๓) การแปลความหรือตีความ เป็นการแสดงทัศนะเฉพาะที่ปรากฏอยู่ ไม่เกี่ยวข้องข้อกับหลักคำสอน แต่เป็นเรื่องคติความเชื่อ ค่านิยม หรือความรู้บางอย่างที่คนในสมัยนั้นยึดถือกันอยู่ อันเป็นความคิดส่วนตนของผู้รจนาคัมภีร์^๔

^๓ จิรภัทร แก้วกู่, **คัมภีร์ศัพทศาสตร์ บาลี-สันสกฤต**, (กรุงเทพมหานคร :โอเดียนส์โตร์, ๒๕๓๘), หน้า ๒-๓.

^๔ จิรภัทร แก้วกู่, **วรรณคดีบาลี**, (ขอนแก่น : มหจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๕๒), หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

คัมภีร์รองมาจากคัมภีร์อรรถกถา คือ คัมภีร์ที่เรียกว่า ฎีกา หมายถึงคัมภีร์ที่รจนาแก้ไขข้อความในคัมภีร์อรรถกถาให้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยการอธิบายขยายความและแปลความหมายคัมภีร์อรรถกถา จัดเป็นลำดับหรือชั้นที่ ๓ แห่งการอธิบายความพระพุทธรพจน์ ส่วนคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้เป็นที่นิยมกันในหลายประเทศ จึงมีคัมภีร์อธิบายขยายความเพิ่มเติมอีก โดยเฉพาะในประเทศไทยมีคัมภีร์ชั้นโยชนาที่รจนามาอธิบายคัมภีร์ดังกล่าวไว้

คัมภีร์โยชนา มีต้นกำเนิดในช่วงเวลาไล่เลี่ยกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ในศตวรรษที่ ๑๗ ในรัชสมัยพระเจ้าปรัภักมพาหุ ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรัถินคร หรือโปโพนนารูวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวิหารประชุมรจนาคัมภีร์ฎีกาขึ้น มีพระมหากัสสะปะแห่งอุทุมพรศิรีวิหาร เป็นประมุข ในกาลครั้งนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถทีปนี อันเป็นฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีพระเถรอาจารย์ต่อมาอีกหลายรูปได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธรศาสนา นิกายเถรวาทสำนักมหาวิหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง ซึ่งคัมภีร์โยชนาที่สำคัญดังกล่าวนี้มีเป็นจำนวนมาก แต่ผู้วิจัยสนใจผลงานการรจนา คัมภีร์โยชนาของพระคณรจนาจารย์ที่เป็นคนไทย

พระคณรจนาจารย์ที่ได้รับการยกย่อง และมีผลงานการรจนาคัมภีร์โยชนาที่

ได้รับการยอมรับอย่างแพร่หลายเป็นที่รู้จักกันคือพระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา

ในรัชกาลของพระเมืองแก้วนั้น ได้มีพระเถระจำนวนหลายรูปที่เป็นนักปราชญ์และเชี่ยวชาญในภาษาบาลี จนสามารถรจนาคัมภีร์ต่าง ๆ เป็นภาษาบาลี สมกับคำว่า “ยุคทองแห่งพระพุทธศาสนาในล้านนา” ทั้งนี้โดยมีพระญาณกิตติเถระชาวเชียงใหม่ได้รจนาคัมภีร์เป็นภาษาบาลีไว้ถึง ๑๒ เรื่อง

ในคัมภีร์ทั้ง ๑๒ เรื่องนั้น มีเรื่องหนึ่งที่มีผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษา คือ คัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา เพราะเป็นคัมภีร์ที่ประกอบด้วยหลักความสัมพันธ์ของประโยชน์วิเคราะห์รูปศัพท์ และวิธีการสร้างคำศัพท์ด้วยการอ้างอิงสูตรจากคัมภีร์สหทาวีเสส

ด้วยเหตุผลและความจำเป็นที่จะต้องศึกษาเล่าเรียนภาษาบาลี เพื่อรักษาหลักธรรมคำสอนไว้มิให้คลาดเคลื่อนจากพระพุทธประสงค์ ต้องอาศัยกระบวนการจัดการเรียนการสอนที่ช่วยให้ผู้เรียนเกิดความสนใจและต้องมีคู่มือในการค้นคว้าเพิ่มเติมได้อย่างหลากหลาย ดังนั้น การวิจัยเรื่อง **บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ตามสูตรคัมภีร์สหทาวีเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์** จะเป็นคู่มือการเรียนการสอนของอาจารย์และนักเรียนด้านภาษาบาลีได้เป็นอย่างดีเพราะเป็นงานวิจัยที่ว่าด้วยหลักภาษากลุ่มคัมภีร์สหทาวีเสสที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา อันเป็นการส่งเสริมและสนับสนุนให้นักเรียนชั้นปริญญาตรีและนักศึกษาระดับบัณฑิตศึกษาที่จะได้เรียนรู้และค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

บทความวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง บทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนาตามสูตรคัมภีร์สหทาวีเสส : ศึกษาเชิงวิเคราะห์ สำหรับวัตถุประสงค์ที่ต้องการนำเสนอในบทความนี้มี ๒ ข้อ คือ

๑. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

๒. เพื่อวิเคราะห์บทบาลีตามสูตรคัมภีร์สหทาวีเสสในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

๓. วิธีการดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์สายพระอภิธรรมที่ใช้เป็นคู่มือการเรียนมีคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา ใช้วิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Document Research) เพื่อให้ได้คำตอบตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ โดยมีวิธีดำเนินการศึกษา ดังนี้

๑. ศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

๒. นำบทบาลีในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา เป็นตัวอย่างประเด็นปัญหาการวิเคราะห์ด้านวากยานุสัมพันธ์ ด้านรูปแบบการวิเคราะห์แบบสมาส ตัทธิศ และกิตก์ ด้านความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี และด้านขั้นตอนการสร้างคำศัพท์ตามสูตรคัมภีร์สหทาวีเสส

๓. นำเสนอผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบความถูกต้องด้านเนื้อหาแล้วเรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา

๔. ผลการวิจัย

ผลการวิจัยนี้ได้ค้นพบประเด็นที่ตอบวัตถุประสงค์ ดังนี้

๔.๑ เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาของคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ และคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา

พระอนุรุทธาจารย์ พระภิกษุชาวอินเดียใต้ เกิดที่เมืองท่ากาเวรี เขตเมืองกัญจิปุระ แคว้นโจฬะ เมืองท่ากาเวรีนั้น มีชื่อเรียกว่า กาวีร์ปัญญะบ้าง หรือกาเวร์ปัญญะบ้าง ปัจจุบันก็ยังมีชื่อเรียกว่า กาวีร์ (kaveri) เหมือนเดิม ต่อมาท่านได้อาศัยอยู่ที่เมืองตันจูโซ (Tanjore) แคว้นตัมปะ แลบอินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็อาศัยอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์ไสวัณณมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา ได้รับจาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ ตามคำขอร้องของนัมพูบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด ก่อนหน้านั้น ท่านได้รับจาคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัย คัมภีร์นามรูปปริจเฉทมาก่อนแล้ว ทั้งนี้ เพราะการรจนาบาลีในคัมภีร์นามรูปปริจเฉท ไพเราะสละสลวยกว่าคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉัย ภายหลัง เมื่อท่านมีประสบการณ์ในการรจนามากขึ้น จึงรจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะเป็นคัมภีร์สุดท้าย คัมภีร์นี้จึงเปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดทัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

นักวิชาการส่วนใหญ่ ยังไม่สามารถยืนยันว่า ท่านเกิดในสมัยใด เพราะไม่มีหลักฐานทางวรรณกรรมบาลีและสิงหล

กล่าวถึง เพียงแต่นักวิชาการชาวสิงหลและเมียนมาร์สันนิษฐานว่า น่าจะเกิดก่อนรัชสมัยพระเจ้าปรีกัมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙) เนื่องจากพระสารีบุตรผู้เป็นพระสังฆราชในสมัยนั้นได้รับจาคำราแปลและอธิบายคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะแปล ชื่อว่า อภิธัมมัตถสังคหิตถารวรรณนา จึงสันนิษฐานว่า คัมภีร์ฉบับบาลีต้องรจนาก่อน พ.ศ. ๑๖๙๖

G.P. Malalasekera ได้กล่าวไว้ว่า คัมภีร์นี้คงรจนาระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๗-๑๑ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓-๑๗) ^๕ ส่วนหนังสือชื่อ A Comprehensive Manual of Abhidhamam (๑๙๙๓) กล่าวว่า “พระอนุรุทธาจารย์จะเกิดอยู่ในสมัยใด และได้รับจาคัมภีร์นี้เมื่อใดนั้น ไม่สามารถทราบได้แน่ชัด มีเรื่องเล่าต่อกันว่า ท่านเป็นศิษย์ร่วมสำนักกับพระพุทธทัตตเถระ ซึ่งอาจหมายถึงว่าคงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๕ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑) ตามเรื่องเล่านี้กล่าวว่า ทั้งสองท่านได้รับจาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะและอภิธัมมวาทารขึ้นเพื่อเป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูแด่พระอาจารย์ของท่านซึ่งเมื่อได้อ่านทั้งสองคัมภีร์แล้วให้ความเห็นว่า “พระพุทธทัตตเถระได้เก็บทรัพย์สมบัติไว้มากมาเติมห้องและปิดประตูลั่นดาลไว้ ขณะที่พระอนุรุทธาจารย์ได้เก็บทรัพย์ไว้มากเติมห้องเช่นกัน หากแต่ท่านได้เปิดประตูไว้” อย่างไรก็ตามนักวิชาการปัจจุบันไม่รับรองความเชื่อนี้โดย

^๕ G.P. Malalasekera. *The Pali Literature of Ceylon*. Colombo January ๑๙๒๘, p. ๑๖๗.

ยังคงพิจารณาตามลักษณะรูปแบบการรจนา และเนื้อความในผลงานของพระอนุรุทธาจารย์ ซึ่งแสดงว่าท่านไม่น่าจะเกิดก่อนคริสต์ศตวรรษที่ ๘ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔) และเป็นไปได้มากกว่าที่จะเกิดอยู่ในระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ ๑๐ ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๘)^๖

พระอนุรุทธาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้ ได้กล่าวคาถาแรกตอนต้นคัมภีร์ เพื่อแสดงใจความสำคัญ ๕ ประการพร้อมทั้งประโยชน์ ได้แก่ (๑) การนอบน้อมพระรัตนตรัย (๒) เนื้อหาของคัมภีร์ (๓) ลักษณะการรจนาคัมภีร์ (๔) ชื่อว่าคัมภีร์ และ (๕) จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์^๗

โยชนา คือคัมภีร์ที่อธิบายการสร้างประโยชน์และแปลความหมาย หมายถึงการพรรณนาศัพท์ บทและวากยะ (ประโยค) ว่าเกิดขึ้นได้อย่างไร มีความเกี่ยวข้องกันอย่างไร และมีความหมายว่าอย่างไร โดยมีวัตถุประสงค์หลักอยู่ที่การทำข้อความ (คำ วลี และประโยค) ในที่นั้น ๆ ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ด้วยลักษณะดังกล่าวนี้ คัมภีร์โยชนาได้แสดงบทบาทหรือหน้าที่ที่สำคัญพร้อมกัน ๒ ประการ คือ (๑) ทำหน้าที่ช่วยอธิบายให้กับคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาทั้งหลายในด้านนิรุกติศาสตร์ โดยกำหนดหลักการหรือระเบียบแบบ

แผนการใช้ภาษา หรือระบบไวยากรณ์ตัวอย่างที่ชัดเจน (๒) ทำหน้าที่เป็น “กุญแจ” สำหรับไขความในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา การที่จะมีความรู้สึกรับใจว่า เราจะเข้าใจอย่างถ่องแท้ได้ จำเป็นต้องมีคัมภีร์ดังกล่าวนี้เป็นเครื่องมือสำคัญสำหรับการศึกษา

คัมภีร์โยชนามีต้นกำเนิดในช่วงเวลาไล่เลี่ยกับคัมภีร์ฎีกา อนุฎีกา โดยมีประวัติและพัฒนาการตั้งแต่ศตวรรษที่ ๑๗ ในรัชสมัยพระเจ้าปรีกรมพาทู ซึ่งตั้งเมืองหลวงอยู่ที่ปรีตถินคร หรือโปโพนนารูวะ ได้ทรงอุปถัมภ์คณะสงฆ์ซึ่งสืบสายมาจากฝ่ายมหาวิหารประชุมรจนาคัมภีร์ฎีกาขึ้น มีพระมหากัสสปะแห่งอุทุมพรคีรีวิหาร เป็นประมุข ในการนี้ พระสารีบุตรได้รจนาสารัตถทีปนี อันเป็นฎีกาพระวินัย พระอานันทาจารย์ได้รจนามูลฎีกาแก้พระอภิธรรม และมีเถรอาจารย์ต่อมาอีกหลายรูป ได้รจนาฎีกาบ้าง อนุฎีกาบ้าง รวมถึงคัมภีร์โยชนา หลังจากนั้น พระพุทธศาสนา นิกายเถรวาทสำนักมหาวิหารได้แพร่หลายออกไปในต่างประเทศมี ไทย เมียนมาร์ ลาว เป็นต้น และได้มีการรับคัมภีร์เหล่านี้อีกทอดหนึ่ง

พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา พระภิกษุชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณีสาราม (สวนต้นขนุน) ซึ่งตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ จากผลงานของท่านที่รจนาไว้ ทำให้ทราบว่าเป็นพระอาจารย์ของประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกา ปรีกรมพาทูที่ ๖ และพระเจ้าภูวนะกพาทูที่ ๖ (พ.ศ. ๑๙๕๕-๒๐๑๔) ครั้งนั้น ศาสนสัมพันธ์ระหว่างเชียงใหม่ อยู่ชยา ลังกา และเมียนมาร์

^๖ Bhikkhu Bodhi. A Comprehensive Manual of Abhidhamma. (๑๙๙๓) p. ๑๖.

^๗ พระคันธสาราภิวังค์, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕, หน้า ๑๒๗-๑๒๙.

ดำเนินไปด้วยดี พระสงฆ์ล้านนาเดินทางไปประเทศเหล่านี้ได้อย่างเสรี^๘ ท่านมีชีวิตอยู่ในสมัยพระเจ้าติโลกราชและพระเจ้ายอดเชียงราย งานที่ท่านรจนาลงจากสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๘ พ.ศ. ๒๐๒๐ ล้วนแต่เป็นภาษาบาลีทั้งสิ้น เป็นผลงานที่ได้รับงานอธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว ๑๒ คัมภีร์ หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อัตถโยชนา อันเป็นคัมภีร์อธิบายอภิธรรมมัตถวิภาวินีซึ่งรจนาโดยพระสมุหคณาจารย์ได้รจนาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๕ วรรณกรรมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ พระญาณกิตติเถระได้รับงานระหว่างปี พ.ศ. ๒๐๒๘-๒๐๔๓ ท่านเป็นนักปราชญ์ล้านนาที่รจนาวรรณกรรมไว้มากกว่าผู้อื่น^๙

๔.๒ เพื่อวิเคราะห์บทบาทลีตามสูตรคัมภีร์สหทาวีสถในคัมภีร์อภิธรรมมัตถวิภาวินีปัญจิกา อัตถโยชนา

หลักการสำคัญในการรจนาคัมภีร์ชั้นโยชนา มีหลักการใหญ่ ๆ อยู่ ๔ ประการประกอบด้วย

๑. วากยานุสัมพันธ์ คือ การสัมพันธ์ประโยค แสดงความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า เพื่อให้

^๘ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, (อนุสรณ์ พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์สามกษัตริย์, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๓). หน้า ๑๐.

^๙ ลิขิต ลิขิตานนท์, ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย, หน้า ๑๐๖.

เข้าใจว่า ท่านกล่าวประโยคหลังนั้น เพื่อประโยชนอะไร หรือเหตุใดจึงกล่าวประโยคหลังนั้น ๆ แบ่งออกเป็นหลายประเภท ในที่นี้จะกล่าวถึงประเภทที่พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามากที่สุด ๒ อย่าง คือ

อนุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้าและประโยคหลังเข้าด้วยกัน นิยมใช้ในการเชื่อมประโยคเท่านั้น แบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ

ก. ปุพพานุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหน้า ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า เอว์ ๆเปฯ ทสเสตวา หรือ วตวา, ปกาเสตวา เป็นต้น โดยมี เอว์ อยู่หน้า และปุพพกาลกิริยา อยู่ท้ายประโยคปุพพานุสนธิ

ข. ปรานุสนธิ คือ การเชื่อมความประโยคหลัง ท่านนิยมประกอบใช้คำว่า อิทานิ ๆเปฯ อาห โดยมี อิทานิ อยู่หน้า และอาห อยู่ท้ายประโยคปรานุสนธิ หรือมีกรรมและภระณอยู่ท้ายประโยค เป็นรูปว่า อาห ๆเปฯ อาทิ หรือ อาห ๆเปฯ อาทินา ได้บ้าง

ประโยคอนุสนธิเช่นนี้นิยมใช้มากในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และโยชนาต่าง ๆ แต่ในบางแห่งก็มีเฉพาะปรานุสนธิ เพราะท่านผู้รจนาเข้าใจว่าผู้อ่านเข้าใจปุพพานุสนธิได้เองแล้ว จึงไม่กล่าวไว้โดยตรง

ส่วนใหญ่ท่านผู้รจนาโยชนามักแสดงปรานุสนธิเป็นหลัก เพราะท่านคงเข้าใจว่า ปุพพานุสนธิของประโยคหน้าเป็นสิ่งที่เข้าใจง่าย เพราะเป็นข้อความที่ผู้อ่านได้ศึกษามาแล้ว จึงเน้นการแสดงปรานุสนธิของประโยคหลังเป็นหลัก

รูปนาติกะ คือ หมวด ๓ ที่ขึ้นต้นด้วยรูปนา นิยมใช้ในการเชื่อมบทในประโยค

และระหว่างประโยคหลังกับประโยคหน้า มีคำอธิบายโดยย่อ คือ

ก. ฐปนา (บทตั้ง) คือ การตั้งบทไว้เป็นมูลฐาน เพื่อถามคำถาม หรือเพื่อแสดงข้อสงสัยของผู้ถามต่อไป เหมือนการจับให้มันก่อนจะผูกให้แน่น ส่วนใหญ่มักใช้ประโยคหน้าเป็นฐปนา ในที่บางแห่งก็นิยมใช้บทตั้งจากพระบาลีเป็นฐปนาตามสมควร

ข. ปุจฉา (คำถาม) คือ ข้อสงสัยที่เกิดขึ้นแก่ผู้ถามมักประกอบใช้คำว่า เพราะเหตุอะไร (กสมมา), อย่างไร (กถ), อะไร (กี), หรือ (นุ) เป็นต้น

ค. อาโภคะ (ข้อสงสัยของผู้ถาม) คือ การคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นเมื่อไม่ชอบใจข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งในประโยคที่กำลังกล่าวถึง มักประกอบใช้คำว่า มิใช่หรือ (นนุ) ในที่บางแห่งก็ประกอบใช้คำว่า หรือไร (กี)

โดยทั่วไปในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามักระบุถึงปุจฉาไว้โดยตรง บางแห่งก็กล่าวถึงอาโภคะไว้บ้าง หรือกล่าวรวมทั้งปุจฉาและอาโภคะบ้าง ส่วนใหญ่ อาโภคะเป็นสิ่งที่ผู้เรียนต้องคิดค้นเอาเองว่าควรเป็นอย่างไร นอกจากนั้น ปุจฉาและอาโภคะอาจอยู่สลับทันได้ตามสมควรแก่เนื้อความในสถานที่นั้น

๒. รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิต และกิตก์ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ เช่น

รูปวิเคราะห์ทวันทวสมาส ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ทวันทวสมาสว่า กรุณา จ ปณณา จ กรุณาปณณา^{๑๐} (พระกรุณาและพระปณณาชื่อว่า กรุณาปณณา)

^{๑๐} วิ.โยชนา ๑/๒/๘-๙.

รูปวิเคราะห์ตัทธิต ท่านตั้งรูปวิเคราะห์ตัทธิตว่า ตินณฺณฺ สมฺโห ตยฺ^{๑๑} (กลุ่มแห่งสาม ชื่อว่า ตยยะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง ณ ปัจจัยเป็นต้นอีกด้วย

รูปวิเคราะห์กิตก์ ท่านตั้งรูปวิเคราะห์กิตก์ว่า ทุกฺเขน ขมิตพฺพานีติ ทุกฺขานี^{๑๒} (ธรรมชาติอันเหล่าสัตว์พึงอดทนได้ยาก ชื่อว่าทุกฺขะ) พร้อมกับแสดงวิธีประกอบรูปศัพท์ด้วยการลง กวิ ปัจจัยหลัง ขมุ ธาตุเป็นต้นอีกด้วย

๓. อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนา

อุปสัคและนิบาตที่ปรากฏในคัมภีร์โยชนานี้ เช่น อิตฺตฺสทฺโท นามวาทโก ฯ^{๑๓} แปลว่า อิติ-ศัพท์แสดงชื่อ จสทฺโท วากยารมโก ฯ^{๑๔} แปลว่า จ-ศัพท์เป็นวากยารัมภะ (เริ่มประโยค) ปจาทิ นิบาตสมุททาโย โจทกาโภค-สูงจโน ฯ เอวสทฺโท ผสสาทโย นีวตเตติ ฯ^{๑๕} แปลว่า กลุ่มนิบาตคือ ปิจ แสดงโจทกาโภคะ (จุดมุ่งหมายของผู้โจทก์) เอว ศัพท์ห้ามผัสสะเป็นต้น

๔. ความสัมพันธ์ทางไวยากรณ์ของประโยคภาษาบาลี ดังข้อความว่า

ตทณฺณตตานนฺติ ลากสฏฺการาทิตีปเท สมพฺนโร ฯ ลาก...จิตตสฺสาติ เทสนาตีปเท สมพฺนโร ฯ ยาน...เขนาตี เทสนาตี ปเท

^{๑๑} วิ.โยชนา ๑/๔๔/๑๒๓.

^{๑๒} วิ.โยชนา ๑/๔๔/๑๒๓-๒๔.

^{๑๓} วิ.โยชนา ๑/๒๗๗/๔๑๑.

^{๑๔} วิ.โยชนา ๑/๒๗๗/๔๑๑.

^{๑๕} วิ.โยชนา ๑/๓๐๔/๔๓๔.

ตติยาวิเสสนํ ฯ สพพ...เทศนาติ สณณํ ฯ
ปโยโค นามาติ สณณวา ฯ^{๑๖}

บทว่า ตทณฺณตตํ เป็นบท
สัมพันธ์ในบทว่า ลากสกุการาติ- ฯ บทว่า
ลากสกุการาตินิเรเปกฺขจิตตสฺส เป็นบท
สัมพันธ์ในบทว่า เทศนา ฯ บทว่า ยานตตย-
มุเขน เป็นบทตติยาวิเสสนะในบทว่า เทศนา ฯ
บทว่า สพพทุกขนิยยาทิกธมฺมเทศนา เป็นบท
สัญญา ฯ บทว่า ปโยโค นาม เป็นบทสัญญา ฯ

**และจำนวนสูตรที่ปรากฏใน
ปริเฉทที่ ๑ ของคัมภีร์โยชนา** เฉพาะ
ปริเฉทที่ ๑ นั้น มีประเภทของสูตรที่ปรากฏ
อยู่ ๔ ประเภท ประกอบด้วย ๑) สัญญาสูตร
จำนวน ๕ สูตร ๒) ปริภาสาสูตร จำนวน ๑
สูตร ๓) วิธสูตร จำนวน ๒๒๘ สูตร ๔) อติเทศ
สูตร จำนวน ๔ สูตร รวมสูตรทั้งสิ้น ๒๓๘
สูตร

พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉาน
ไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้
รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง มีประเด็นอัน
แสดงถึงความรอบรู้ของท่านมาแสดงไว้
โดยสังเขป ๓ ประการ คือ

๑. ความแตกฉานไวยากรณ์บาลี
คือ ท่านผู้รจนานำคำจายนสูตรเป็นหลักใน
การประกอบรูปศัพท์ แต่มีคัมภีร์เกี่ยวกับหลัก
ภาษาอื่น ๆ ที่ท่านนำมาอ้างอิงไว้ เช่น คัมภีร์
โมคคัลลภาวะ โมคคัลลภาวะปัญหา ปทรูปสิทธิ
สัททนต์ ปทมาลา สัททนต์ ธาตุมาลา สัททนต์
สุดตมาลา นิรุตติสารมัญชูลาฎีกา อภิธาน์ป-
ทีปิกา สุโพธาลังการฎีกา สัททนต์เถทจินตา

และสัททสารัตถชาลินี ตามหลักฐานที่จะ
นำมาเสนอพอเป็นตัวอย่างโดยสังเขป ดังนี้

คัมภีร์โมคคัลลภาวะ ท่านกล่าวถึงรูป
ว่า สกทาคามี โดยเปลี่ยน อี ของ สกิ-ศัพท์
เป็น อ ด้วยสูตรในโมคคัลลภาวะ (ปริเฉทที่ ๑
สูตร ๔๗) ว่า ตทมินาทีนํ (รูปว่า ตทมินา เป็น
ต้นย่อสำเร็จด้วยนิปาทนสูตรนี้) และเปลี่ยน
นิกคหิต (°) เป็น ท ด้วยสูตรในโมคคัลลภาวะ
(ปริเฉทที่ ๑ สูตร ๔๔) ว่า มยทา สเร
(เปลี่ยนนิกคหิต (°) เป็น ม, ย และ ท ชิด
สระ) ดังข้อความว่า “โมคคัลลภาวะพยากรณ์-
มเตน ปน รูป เหว กาทพพ ฯ สกิ อาคามิ อิติ
จิต ฯ ตทมินาทีนํติ สุตเตน อิสฺส อ, มยทา สเร
ติ นิกคหิตสฺส ทาเทโส ฯ”^{๑๗}

คำอธิบายข้างต้นปรากฏในคัมภีร์
โมคคัลลภาวะและโมคคัลลภาวะปัญจิกาวา สกิ
อาคามิ สกทาคามี^{๑๘}. แปลว่า ผู้มา (สู่กามสุคติ
สุคติภูมิ) คราวเดียว ชื่อว่า สกทาคามี

สกทาคามีติ สยาทิสมาโส. อีสฺส อตฺตํ
นิปาทนา. “มยทา สเรติ (๑/๔๔) นิกคหิตสฺส
ทกาโร. แปลว่า สกทาคามี-ศัพท์ เป็นสยาทิ-
สมาส (กัมมธารยสมาส) เปลี่ยน อี เป็น อ
ด้วยนิปาทนสูตร เปลี่ยนนิกคหิต (°) เป็น ท
ด้วยสูตรว่า มยทา สเร (ปริเฉทที่ ๑ สูตร
๔๔)

**๒. ความแตกฉานไวยากรณ์
สันสกฤต** คือ ท่านผู้รจนานำคำจายน
สันสกฤตในที่บางแห่ง เช่น การประกอบใช้
คุณศัพท์ในภาษาสันสกฤต ดังข้อความว่า
पालิวิสเย ครุสทโทเยว อิจฺฉิตพฺโพ คารโว จ

^{๑๖} วิ.โยชนา ๑/๔๔/๑๒๔.

^{๑๗} วิ.โยชนา ๑/๓๔๖/๔๘๑.

^{๑๘} โมค. ๑/๔๗.

นิวาโต จาติ สุขุทธิกสส ตทิตนตปทสส ทสสนโต ฯ สกกุภาสาวิสเย ปน ครุสทโทเวว อิจฉิตัพโพ ฯ ตถาหิ ครติ นิครติ สิสเสสุ สินเหนติ ครุ คร นิครเณ กุโตรตพพ อัจเจติ สุตเตน กุปัจจโย อเนเนว ครการสส อูร เตสุ วุฑฒิติอาทินา กโโล ปเนย ฯ อถวา คร นิคร เณ วชาที่หิติอาทินา อู เตสุ วุฑฒิติอาทินา รกาเร อูราทเส ครุนติป อตถิ เอว สติ สกกุภาสาโต นย คเหตุวา ครุนติ วุตต^{๑๙} ฯ แปลว่า ทางภาษาบาลี นิยมใช้ ครุ ศัพท์ เพราะพบบท ที่มีศัพท์ปัจจัย อยู่ท้ายที่ทำการวุทธิว่า कारवो ज निवातो ज ฯ ส่วนทางภาษาสันสกฤต นิยมใช้ ครุ ศัพท์แน่นอน ฯ กล่าวโดยละเอียดว่า ชื่อว่าครุ เพราะราตรดความรักไปในศิษย์ทั้งหลาย, คร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด, ลง กุ ปัจจัย ด้วยสูตร กุโตรตพพอจเจ, เปลี่ยน ร เป็น อูร ด้วยสูตร กุโตรตพพอจเจ, ลบ ก อนุพันธ์ ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ, นำพยัญชนะประกอบกับสระ ด้วยสูตร นย ปร ยุตเต, อีกอย่างหนึ่ง เป็น คร-ธาตุ มีความหมายว่า ราตรด ลง อุ ปัจจัย ด้วยสูตร วชาที่หิ ปพพชชาทโย นิปัจจนเต, เมื่อเปลี่ยน ร เป็น อูร ด้วยสูตร เตสุ วุทธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ จึงมีรูปเป็น ครุ ได้บ้าง ดังนั้น จึงกล่าวว่า ครุ โดยถือเอาพยัญจากภาษาสันสกฤต ท่านแสดงการประกอบรูปศัพท์ ครุ ๒ ประการ คือ (๑) คร-ธาตุ + กุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ คร-ธาตุ เป็น อูร และลบ ก อนุพันธ์ จึงได้รูปว่า ครุ (๒) คร-ธาตุ + อุ ปัจจัย เปลี่ยน ร ของ คร-ธาตุ เป็น อูร จึงได้รูปว่า ครุ

^{๑๙} วิ.โยชนา ๑/๓/๒๓.

๓. ความชำนาญหลักธรรม ท่านได้อธิบายหลักธรรมที่ลุ่มลึกไว้หลายแห่ง เช่น คำอธิบายกายวิญญูติและวจวิญญูติตามหลักพระอภิธรรม ดังข้อความว่า “ตตถ กาย-ทวารนติ กายวิณตติ ฯ सा हि जोपनकाय-भावतो गममान पवत्तिमुखभावतो ज काय-तवारनति वृज्जति ฯ का पन कायविणतत्ति पुञ्जा ฯ अगिक्कमातिपवत्तत्तजित्तस्सग्गान-वायोธत्तสหस्सรูปकायसन्धम्मणसन्धारण-ज्जनस्स पจ्जयाการविकाโร कायविणतत्ति नाम ฯ वจित्तवारनति वจिविणतत्ति ฯ सा हि जोपनका-वतो गममान पवत्तिमुखभावतो ज वजित्तवारनति वृज्जति ฯ का पन वजिविणतत्ति ฯ वजिणत्त-पवत्तत्तजित्तस्सग्गानปรวิธत्तया อुपातिन-धम्मणस्स पจ्जयाการविकाโร वจिविणतत्ति नाम ฯ มโนทวารนति สพพเจตนาสมपยุตต จित्त-वृज्जति विसेसतो गुललगुल्ल ฯ त हि सहातान कायवाज्जकोपन อस्सปาปุนित्वा पवत्तान-सुत्थมโนगममान पवत्तिओकासทานโต ทวาร-नति^{๒๐} ฯ แปลว่า ในพากย์นั้น บทว่า กายทวาร (กายทวาร) คือ กายวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้ว กายวิญญูตินั้น เรียกว่า กายทวาร เพราะเป็นกายที่เคลื่อนไหวและเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ ถ้ามองว่า กายวิญญูติคืออะไร เฉลยว่า กายวิญญูติคือ อากาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการก้าว-จน ทรงไว้ และเคลื่อนไหว รูปกายที่เกิดร่วมกับวาโยธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การก้าว-ไปเป็นต้นดำเนินไป ฯ บทว่า วจित्तวาร (วจิต्तทวาร) คือ วจวิญญูติ ฯ ที่จริงแล้ว วจวิญญูตินั้น เรียกว่าวจิต्तทวาร เพราะเป็นสภาวะ-เคลื่อนไหว และเป็นเหตุเกิดของกรรม ฯ ถ้ามองว่า วจวิญญูติคืออะไร เฉลยว่า วจวิญญูติ คือ

^{๒๐} วิ.โยชนา ๑/๕๙/๑๕๒-๕๓.

อาการแปรปรวนอันเป็นเหตุให้เกิดการกระทบของอุปาทินนรูปกับปฐวีธาตุที่เกิดจากจิตอันทำให้การเปล่งวาจาดำเนินไป ๆ บทว่า มโนทวาร (มโนทวาร) คือ จิตที่ประกอบกับเจตนาทุกอย่าง จัดเป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตโดยพิเศษ ๆ จริงอยู่ กุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้นเรียกว่า ทวาร (ประตูใจ) เพราะให้โอกาสเกิดขึ้นแก่มนกรรมล้วน ๆ ที่ดำเนินไปโดยไม่ถึงการเคลื่อนไหวองค์ประกอบทางกายและวาจาของธรรมที่เกิดร่วมกัน

๕. สรุป

พระอนุรุทธาจารย์ พระภิกษุชาวอินเดียใต้ ต่อมาได้อาศัยอยู่ที่เมืองตัญโฆ แคว้นตัมพะ แลพบอินเดียใต้ติดชายฝั่งมหาสมุทร บางครั้งก็อาศัยอยู่ที่วัดมหาเมฆวันใกล้เจดีย์โสฬสวัฒนมาลี เมืองอนูราชบุรี ประเทศศรีลังกา ได้รับรณาคัมภีร์อภิมมัตถสังคหะตามคำของร้องของนัมพอบาสกผู้เป็นศิษย์ใกล้ชิด คัมภีร์นี้เปรียบเสมือนเพชรน้ำเอกที่ผ่านการเจียรไนมาเป็นอย่างดีไม่มีเพชรเม็ดใดที่ตัดเทียมได้ตั้งแต่นั้นมาจวบจนปัจจุบัน

พระญาณกิตติเถระแห่งล้านนา พระภิกษุชาวเชียงใหม่ มีอาวุโสกว่าพระสิริมังคลาจารย์ จำพรรษาอยู่วัดปณสสาราม (สวนต้นขนุน) ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของนครเชียงใหม่ ท่านเป็นพระอาจารย์ของพระเจ้าติโลกราช และเคยไปศึกษาที่ประเทศลังกาในรัชกาลกษัตริย์กรุงลังกาปรักกมพาหุที่ ๖ และพระเจ้าภูวนกพาหุที่ ๖ (พ.ศ. ๑๙๕๕-๒๐๑๔) ผลงานของท่านที่ได้รับรณาคัมภีร์อธิบายเรื่องเกี่ยวกับพระวินัย พระอภิธรรมและบาลีไวยากรณ์ รวมแล้ว ๑๒ คัมภีร์ หนึ่งในนั้น คือคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา

อรรถโยชนา ซึ่งท่านได้รับรณาคัมภีร์นี้ที่วัดปณสสาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๐๔๕

หลักการสำคัญในการรณาคัมภีร์โยชนา คือด้วยความเป็นนักปราชญ์ที่ทรงภูมิความรู้ความเชี่ยวชาญของพระญาณกิตติเถระ นักปราชญ์ล้านนา ท่านได้นำเสนอเนื้อหาที่ปรากฏในคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกาอรรถโยชนา ที่เป็นแนวทางในการรณาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ มี ๔ ประการ คือ (๑) วากยานุสัมพันธ์-การสัมพันธ์ประโยค (๒) รูปวิเคราะห์สมาส ตัทธิธ และกิตภ พร้อมกับการประกอบรูปศัพท์ มีกระบวนการสร้างคำโดยนำสูตรจากกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส มีคัมภีร์กัจจายนะ เป็นต้น รวมสูตรที่ปรากฏในปริจเฉทที่ ๑ จำนวน ๒๓๘ สูตร บรรดาสูตรเหล่านั้น วิธิสสูตรมีจำนวนมากที่สุด คือ ๒๒๘ สูตร (๓) ความหมายของอุปสัคและนิบาต (๔) ความสัมพันธ์ของประโยคภาษาบาลี

อนึ่ง พระญาณกิตติเถระเป็นผู้แตกฉานไวยากรณ์บาลีและสันสกฤต เป็นปราชญ์ผู้รอบรู้หลักธรรมวินัยอย่างลึกซึ้ง จึงสามารถรณาคัมภีร์โยชนาฉบับนี้ให้เป็นที่ยอมรับของปราชญ์ในสมัยก่อนจวบจนถึงปัจจุบัน

การศึกษาบทบาทนี้ได้อย่างเข้าใจและตรงตามพระประสงค์ของพระพุทธเจ้านั้นต้องศึกษาหลักภาษาในกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส มี ๔ กลุ่ม ท่านที่สามารถอธิบายความบทบาทให้ตรงตามพุทธประสงค์และถูกต้องตามคัมภีร์หลักทางพระพุทธศาสนาได้นั้น ต้องทรงภูมิความรู้ความแตกฉานในคัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือการศึกษาพระพุทธพจน์บทบาทคือกลุ่มคัมภีร์สัททวิเสส ซึ่งพระญาณกิตติเถระปราชญ์ล้านนาได้ถ่ายทอดผ่านคัมภีร์โยชนานี้

มาอย่างละเอียดลึกซึ้งสุขุมคัมภีรภาพซึ่งมีความสำคัญต่อการศึกษา และความคงอยู่ของหลักคำสอน เราท่านที่เป็นอนุชนรุ่นหลังถ้า

ไม่ได้ศึกษาตามรอยบูรพาจารย์ที่ได้ดำเนินการมาแล้วก็ยากที่จะศึกษาผลงานการประพันธ์ของท่านได้อย่างเข้าใจ

บรรณานุกรม

เอกสารปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๓๙.

_____. **อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

หนังสือภาษาไทย

จิรภัทร แก้วกู่, **คัมภีร์ศัพทศาสตร์บาลี-สันสกฤต**, กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, ๒๕๓๘.

จิรภัทร แก้วกู่, **วรรณคดีบาลี**, ขอนแก่น : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตขอนแก่น, ๒๕๔๒.

ปิยทัสสีและอื่น ๆ. **ปทสาธนะ ปทสาธนฎีกา พาลาวตาร พาลาวตารฎีกา และพาลาวตารนิสสัย ๗**

คัมภีร์. มินดเลย์ : โรงพิมพ์ธรวดี, ๒๕๑๐.

พระโกศลละ. **มหาอุปติธินิสสัย (ปทอุปติธินิสสัยใหม่)**. ย่างกุ้ง : โรงพิมพ์หังสาวดี, ๒๕๐๘.

พระคันธสาราภิงค์, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระญาณกิตติเถระ. **อภิธัมมตถวิภาวีนียา ปญจิกา นาม อตถโยชนา (ปจโม ภาโค)**. โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, กรุงเทพมหานคร : ๒๕๔๒.

พระพุทธรูปปิยเถระ. **ปทอุปติธิ**. พิมพ์เนื่องในวาระมงคลสมัยอายุ ๘๐ พรรษาพระภิกษุทันตธัมมานันทมหาเถระ ธัมมาจริย อัครมหาบัณฑิต สำนักเรียนาลีใหญ่ วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

พระโมคคัลลานะ. **โมคคัลลานพยาकरणะ**. ย่างกุ้ง : กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๒๔.

ลิขิต ลิขิตานนท์, **ยุคทองแห่งวรรณกรรมพระพุทธศาสนาในล้านนาไทย : ล้านนาไทย**, (อนุสรณ์ พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสรณ์สามกษัตริย์, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๓.

G.P. Malalasekera. **The Pali Literature of Ceylon**. Colombo January 1928.

Bhikkhu Bodhi. **A Comprehensive Manual of Abhidhamma**. 1993.

